

Arkadiusz Machniak

ORCID 0000-0002-8092-9973

DOI:10.30657/pha.33.2021.07

(Instytut Nauk o Polityce, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski)

e-mail: amur5@o2.pl

**W służbie państwa i narodu.
Hrabia Franciszek Xawery Pusłowski
i jego działalność polityczno-społeczna**

Streszczenie

Franciszek Xawery Pusłowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875 r. Zgodnie z wymaganiami stawianymi przez rodziców, uzyskał staranne domowe wykształcenie. Od dzieciństwa był uczony języków obcych, którymi posługiwano się w rozmowach w domu Pusłowskich. Chociaż nie ukończył studiów, dysponował imponującą wiedzą w dziedzinie nauk prawnych i humanistycznych. Po I wojnie światowej pełnił służbę jako oficer w Wojsku Polskim oraz w dyplomacji. Był również poetą oraz współpracował z wieloma gazetami. Był aktywnym działaczem licznych organizacji i stowarzyszeń społecznych. Jego pałac w Krakowie był miejscem interesujących spotkań towarzyskich. Po II wojnie światowej pracował jako nauczyciel języków obcych i działał w organizacjach społecznych. Był postacią znaną w Krakowie, postrzeganą często jako ekscentryczny przedstawiciel dawnych elit społecznych.

Słowa kluczowe:

Dyplomata, pisarz, żołnierz, działacz społeczny.

Zygmunt Gloger w *Encyklopedii staropolskiej* definiował termin „ziemiaństwo” jako: „[...] wszystkich mieszkańców wiejskich, bez względu na stany. Odpowiadał mu stary łaciński termin *terrigena*, jako przeciwstawienie do *alienigena*. *Terrigena* to obywatel na ziemi narodowej zrodzony – *alienigena* – obcy przychodzień. W późniejszych czasach termin oznaczał wyłącznie szlachcica”¹.

Znaczący odsetek ziemian mógł szczycić się szlacheckim pochodzeniem. Zróżnicowanie wewnątrz tej warstwy społecznej wynikało nie tylko z poziomem zamożno-

¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1972, s. 495.

ści, stanowisk, kontaktów i wpływów, ale było głównie kwestią pochodzenia i związaną z tym faktem tytułaturą². Termin „ziemiaństwo” pojawił się w XIX w., wypierając pojęcie „szlachta”. Jako podstawę kształtowania się ziemiaństwa można uwzględnić dwa punkty wyjścia: lata 1772–1795 (rozbiory Polski) oraz 1807 (wprowadzenie *Kodeksu Napoleona*), będące końcem dawnego, dominującego w państwie stanu szlacheckiego, a następnie zniesienie pańszczyzny, przeprowadzone przez zaborców w różnych terminach i w odmiennych wariantach³.

W niniejszym artykule termin ten odnosi się do warstwy społecznej zamożnych właścicieli ziemskich czy też posiadaczy istotnych majątków ziemskich. Przedstawicielem tej właśnie warstwy społecznej był Franciszek Xawery Pusłowski – postać niezwykle ciekawa, kontrowersyjna dla wielu mu współczesnych, ale szczególnie zasłużona na polu aktywności publicznej, nie tylko dla Polski, w latach 1918–1939, w okresie okupacji niemieckiej czy też mrocznych czasach stalinizmu. To również postać o znaczących zasługach dla społeczności lokalnej Krakowa. Dla wielu mieszkańców tego miasta był ekscentrykiem, dziwakiem, ale też osobowością o niezwykle horyzontach myślowych i osobą zaangażowaną w regionalne problemy polityczne, społeczne i kulturalne.

Franciszek Xawery Pusłowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875 r. Rodzina, jak również przyjaciele zwracali się do niego zdrobniale: „Sawa”, „Sawuńcio”, „Sawunio”. Gdy był już dorosłym mężczyzną, pisano do niego: „kochany Sawunio” czy też „Mon Cher Sawa”. Zgodnie z wymaganiami stawianymi przez rodziców, uzyskał staranne domowe wykształcenie. Od dzieciństwa uczony był języków obcych, którymi posługiwano się w rozmowach w domu Pusłowskich. W wieku pięciu lat potrafił już czytać i pisać. Będąc młodzieńcem, uczęszczał do renomowanego Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości⁴. Według krążących w rodzinie Pusłowskich opowieści, Xawery oraz jeden z jego braci, Emanuel, często „grzeszyli” swawolnym zachowaniem, czym szczególnie narażali się swojemu ojcu. W rodzinie takiej jak Pusłowscy ojciec był postacią budzącą szacunek, czasami lęk, a nieposłuszeństwo wobec niego było postrzegane wręcz jako „grzech”⁵. Majątek Pusłowskich w Czarkowach, blisko granicy austriacko-rosyjskiej, znajdował się pod zaborem rosyjskim. Wnętrza ich pałacu mieściły m.in. liczne zabytki rzemiosła artystycznego, tkaniny oraz kolekcję malarstwa polskiego przełomu XIX i XX wieku⁶.

Franciszek Xawery Pusłowski, po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w 1894 r., podjął na Uniwersytecie Jagiellońskim studia prawnicze, które kontynuował przez następne cztery lata. Studiów tych jednak nie dokończył, podobnie jak nie ukończył uniwersytetu w Berlinie, gdzie studiował historię sztuki i filozofię. Pomimo tego, ce-

² M. Semczyszyn, *Kryzys ziemiaństwa w Galicji Wschodniej na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 roku)*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, z. 4, Kraków 2019, s. 791.

³ A. Kwilecki, *Stratyfikacja warstw wyższych w dawnej Polsce. Ziemiaństwo i arystokracja*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, Rok LVIII, z. 1, Poznań 1996, s. 103.

⁴ A. Chwalba, *Ostatni salon PRL. Rzecz o Franciszku Xawerym Pusłowskim*, Warszawa 2015, s. 44-45.

⁵ A. Barzycka-Paździór, *Ojcostwo w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice z dziejów rodziny galicyjskiej*, Kraków 2019, s. 127.

⁶ K. Kłudkiewicz, *Wybór i konieczność. Kolekcje polskiej arystokracji w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2017, s. 255.

chował się imponującą wiedzą w zakresie nauk prawnych i humanistycznych⁷. Był również, podobnie jak obaj jego starsi bracia, „duszą towarzystwa” podczas spotkań w rodzinnym Czarkowie. W 1889 r., zafascynowany symbolizmem, ujawnił swoje aspiracje poetyckie, publikując poemat o niemożliwej miłości do *femme fatale*⁸. Młody Pusłowski wzrastał w środowisku, które w pierwszej połowie XX w. cieszyło się w społeczeństwie polskim wysokim uznaniem, chociaż nie brakowało też jego krytyków. Podkreślano kompetencje cywilizacyjne i kulturalne ziemian, wysiłek na rzecz modernizacji kultury rolnej oraz dbałość o tradycje i przywiązanie do kultury polskiej⁹.

Lata 1914–1918 to okres istotnych wydarzeń w życiu Pusłowskiego. Formalnie posiadał etat oficerski, jako kawalerzysta w armii austro-węgierskiej, jednak wykonując polecenie starszego brata Władysława, który walczył na wojennym froncie wschodnim, Franciszek Xawery przebywał w majątku w Czarkowach, strzegąc dóbr rodzinnych. Późnym latem 1914 r. został zatrzymany przez Rosjan i pod zarzutem szpiegostwa uwięziony w twierdzy w Dęblinie, a następnie w warszawskim Arsenale. Dzięki staraniom wpływowych przyjaciół Pusłowski, na którego wydano już wyrok śmierci, został skazany na internowanie w Rosji¹⁰. Karę odbywał m.in. w 1918 r. w moskiewskim więzieniu na Butyrkach. Prawdopodobnie fakt internowania Pusłowskiego w Rosji był konsekwencją jego zaangażowania w integrację środowisk polonijnych w Moskwie i prowadzoną tam działalność kulturalno-narodową¹¹.

Wyrok był surowy, ale wkrótce w sprawie Pusłowskiego zaczęła interweniować rodzina Hutten-Czapskich¹². Zwolnienie z internowania w Rosji było efektem skomplikowanych zabiegów wpływowych przyjaciół, utrzymujących kontakty z „czerwonym hrabią” Georgijem Cziczerinem. Zabiegi te przyniosły skutek w postaci decyzji szefa Czeki – Feliksa Dzierżyńskiego, który prawdopodobnie znał rodzinę Pusłowskich. Nie można wykluczyć, że znał nawet Franciszka Xawerego z okresu swojego życia w Krakowie. Oślawiony „Krwawy Feliks” zdecydował o zwolnieniu Pusłowskiego z więzienia oraz zgodził się, aby ten opuścił Rosję w 1918 r.¹³

Po 1918 r. ziemianie stanęli przed nowym wyzwaniem – określeniem swojej roli w odrodzonej Polsce i w procesie rozwoju demokratycznego społeczeństwa. Podobnie jak przed rokiem 1914, ziemianie prowadzili działalność charytatywną i oświatową, pozostając, jak w okresie rozbiorów, ostoją tradycji i katolicyzmu. Funkcjonowali w specyficznym kręgu społecznym o zbiorowej świadomości historycznej. Te wartości kultywowali i przekazywali następnym pokoleniom, niezależnie od towarzyszących tym procesom innych zjawisk¹⁴.

Po powrocie do Polski Pusłowski podjął współpracę z krakowską prasą, pisząc recenzje teatralne, literackie, a także prowadził pogadanki przed premierami w te-

⁷ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 47.

⁸ A. Mieszczanek, *Przedwojenni. Zawsze był jakiś dwór. Historia ziemian*, Warszawa 2020, s. 171.

⁹ A. Łuczak, *Polscy ziemianie. Szkice o losach i dziedzictwie*, Warszawa 2020, s. 25.

¹⁰ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 53-54.

¹¹ M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, *Kresy w polskich pamiętnikach i listach 1795–1918 – omówienie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2018, nr 22, s. 218.

¹² https://maius.uj.edu.pl/documents/11876392/105242402/Newsletter+Muzeum+UJ+12_01_2019.pdf/3e36c225-c4a5-43f4-98bd-76540c39eb9f [dostęp: 8.05.2021].

¹³ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 61.

¹⁴ P.Sz. Łoś, *Szkice do portretu ziemian polskich w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 7-9.

atrze miejskim. W listopadzie 1918 r. rozpoczął służbę dla Rzeczypospolitej Polskiej. W Krakowie był członkiem Straży Obywatelskiej, pilnując porządku i bezpieczeństwa urzędów publicznych. Po raz drugi wstąpił do wojska i w stopniu porucznika służył w 8. Pułku Ułanów im. ks. Józefa Poniatowskiego na etacie adiutanta gen. Emila Gołagowskiego. Znajomość języków obcych i inne kwalifikacje spowodowały, że w tej jednostce przebywał krótko, bowiem skierowano go do służby dyplomatycznej. Pełnił zadania tłumacza przy Misji Międzysojusznicy w Cieszynie, a następnie oddelegowano go w kwietniu 1919 r. jako wsparcie premiera Ignacego Jana Paderewskiego, reprezentującego odrodzoną Polskę na konferencji pokojowej w Paryżu¹⁵. W oczach niektórych zagranicznych dyplomatów Puśłowski uchodził za przeciwnika Czechów i sympatyka Węgier, chociaż osobiście nigdy tego oficjalnie nie deklarował¹⁶.

Jako sekretarz Paderewskiego przyjmował Puśłowski w Krakowie późniejszego prezydenta USA Herberta Hoovera, gościł parę królewską z Rumunii czy też marszałka Francji. Wykonując prośbę prezydenta Krakowa, przyjmował w swoim domu w tym mieście maharadzów, regentów, arystokrację, światowej sławy artystów. Podejmował zabiegi dla utworzenia w Krakowie Muzeum Narodowego i pomagał gromadzić fundusze na ten cel¹⁷.

Po zakończeniu swojej współpracy z premierem Paderewskim Puśłowski nadal aktywnie uczestniczył w polskim życiu dyplomatycznym. Od końca 1919 r. do lata 1920, z pewnymi przerwami, pracował na terenie Księstwa Cieszyńskiego jako oficer łącznikowy w Radzie Narodowej. W tym czasie pisał teksty do tamtejszej prasy polskiej, agitując za przyznaniem polskich powiatów tego regionu Polsce. Prowadził rozmowy dyplomatyczne z rządem w Pradze, które jednak nie przyniosły zakładanych efektów. Za swoją pracę został odznaczony Krzyżem II Klasy „Za Obronę Śląska”¹⁸.

Rekomendacja ze strony gen. Władysława Sikorskiego spowodowała, że po wygranych przez Stanisława Wojciechowskiego wyborach prezydenckich w 1922 r. Puśłowski uzyskał funkcję szefa Kancelarii Wojskowej oraz zastępcy adiutanta generalnego Prezydenta RP. Motywacją do objęcia tych stanowisk wynikała u niego ze zrozumienia potrzeb polskiej dyplomacji i poczucia misji. Zadania, jakie realizował, traktował jako szczególny honor i wyróżnienie¹⁹.

Elekcja Stanisława Wojciechowskiego miała miejsce 20 grudnia 1922 r. W tym samym dniu nowy prezydent złożył przysięgę, jak również formalnie przejął władzę²⁰. Wygłaszając swoje pierwsze przemówienie, zadeklarował wolę zgody i „braterskiego współdziałania dla dobra wszystkich”²¹.

To przesłanie było bardzo bliskie Puśłowskiemu, który towarzyszył prezydentowi Wojciechowskiemu w jego wyjazdach, odgrywając ważną rolę w ich organizacji

¹⁵ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 63-64.

¹⁶ *Dwa bratanki. Dokumenty i materiały do stosunków polsko-węgierskich 1918-1920*, wybór i oprac. L. Varga, Warszawa 2016, s. 253.

¹⁷ A. Mieszczanek, *Przedwojenni...*, s. 187-188.

¹⁸ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 67-68.

¹⁹ *Ibidem*, s. 73.

²⁰ G. Maroń, *Instytucja przysięgi prezydenta w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, nr 2, Toruń 2012, s. 167.

²¹ K. Cwynar, *Stanisław Wojciechowski – patriota, mąż stanu, propagator idei kooperatywności*, „Człowiek i Jego Dzieło”, vol. 16, Rzeszów 2016, s. 424.

i przebiegu. Często występował publicznie w imieniu prezydenta, tak jak w przypadku uroczystości ponownego pogrzebu 25 lutego 1923 r. ułanów-legionistów, którzy polegli pod Rokitną w bojach z armią rosyjską. Odpowiadał od strony protokolarnej za organizację polowań w lasach prezydenckiej Spały i przyjęć po ich zakończeniu. Wciąż występował w roli tłumacza, gdyż ceniono jego talent językowy, literacki i erudycję. Sam Pułowski po latach z niechęcią i pewną dozą goryczy oceniał ten etap swego życia, uważał bowiem, że była to rola pasywna i ograniczająca jego aktywność społeczną²².

W czerwcu 1923 r. prezydent Wojciechowski przyjechał do Poznania. Pułowski był organizatorem ceremonii jego powitania na poznańskim Zamku. Wytwornie ubrany, z szablą u boku, donośnym głosem anonsował przybycie Prezydenta Rzeczypospolitej. W opinii obserwatorów wyglądał na człowieka, który robi coś, co jest całkowicie zgodne z jego charakterem²³.

Wydarzenia w Krakowie w jesieni 1923 r. przyczyniły się do zakończenia aktywności publicznej Pułowskiego, stanowiąc jednocześnie emanację zmian życia politycznego w Polsce. Pułowski nie ukrywał swoich negatywnych opinii o rozruchach robotniczych, użyciu wojska do tłumienia zamieszek, ataku obozu piłsudczyków na rząd Chjeno-Piasta, niechęci do legionistów i socjalistów, prywatnych animozji i publicznej krytyki Józefa Piłsudskiego. Fakty te spowodowały jego dymisję z zajmowanych stanowisk, tym bardziej, że nie krył się z sympatią do endecji²⁴. Pomimo odejścia z dyplomacji, aktywnie komentował wydarzenia międzynarodowe. Zgodnie z własnymi przekonaniem i światopoglądem, pisał np. o twórczości Tołstoja: „[...] w pismach genialnego Rosjanina błąka się religijna tęsknota narodu sprowadzonego na manowce przez odszczepieństwo od opoki Chrystusowego Kościoła”²⁵.

Po zakończeniu służby państwowej Pułowski dzielił swój czas pomiędzy Krakowem a majątkiem rodzinnym w Czarkowcach, rozważając jego odbudowę po zniszczeniach wojennych. Ponowną aktywność polityczną wykazał podczas zamachu majowego w 1926 r., agitując przeciwko zamachowcom i broniąc publicznie rządu Wincentego Witosa i prezydenta Wojciechowskiego. Po zamachu majowym nie angażował się już w działalność polityczną, nie ukrywał jednak swojej niechęci do obozu Piłsudskiego. Działał w krakowskim oddziale Organizacji Monarchistycznej, uczestniczył w zebraniach tamtejszego Stronnictwa Zachowawczego, był też członkiem Towarzystwa Przyjaciół Unii, działającego na rzecz polskiej racji stanu na Kresach Wschodnich²⁶. Ekipa Piłsudskiego po zamachu majowym próbowała wciągać ziemian w kęgi władzy, bowiem nowa elita poszukiwała legitymizacji społecznej i częściowo politycznej²⁷. Pułowski był jednak daleki od chęci udziału w aktualnych wydarzeniach politycznych i poświęcał się innym sprawom.

Gospodarowanie na roli nie było jego ulubionym zajęciem, ale prywatna własność stanowiła domenę jego sfery psychicznej i była istotna dla sposobu postrzega-

²² A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 75-76.

²³ A. Mieszczanek, *Przedwojenni...*, s. 229.

²⁴ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 78-79.

²⁵ F. Sielicki, *Aspekty religijne w recepcji Lwa Tołstoja i innych dziewiętnastowiecznych pisarzy rosyjskich w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXXIV, z. 7, Lublin 1986, s. 89.

²⁶ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 83-84.

²⁷ A. Łuczak, *Polscy ziemianie...*, s. 162.

nia tradycji. Dlatego, choć z przerwami, poświęcał się w Czarkowach pracy w ogrodzie, gdzie sadił drzewa i pielęgnował trawniki²⁸.

Osobista aktywność polityczna mało interesowała Pusłowskiego, bowiem nie chciał być postrzegany jako polityk, preferował zdecydowanie działalność społeczną w życiu publicznym, w tym obywatelskim. Kontynuował swoją współpracę z gazetą „Głos Narodu” i kilkoma innymi o podobnej orientacji. Był autorem wielu świątecznych artykułów, publikowanych na pierwszej stronie tej gazety przy okazji Świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy. Często przy tej sposobności dołączał własne wiersze lub tłumaczenia poezji. Recenzował sztuki teatralne, wystawiane np. w teatrze Bagatela, pisał teksty o wybitnych artystach, np. o Jacku Malczewskim, z którym utrzymywał przyjacielskie relacje, tworzył publikacje o zabytkach Krakowa, a także teksty o wydarzeniach sportowych: zawodach tenisowych, wioślarskich, automobilowych. Należał do wielu stowarzyszeń, klubów sportowych, instytucji kościelnych. W wielu przypadkach pełnił w nich funkcje prezesa, wiceprezesa czy członka zarządu. Firmował swoim nazwiskiem oraz pieniędzmi liczne organizacje i stowarzyszenia. Z racji swoich poglądów najchętniej udzielał się w stowarzyszeniach o programie katolickim i narodowym. Wspierał zatem Chrześcijański Związek Akademicki, Związek Młodzieży Chrześcijańskiej i Związek Polskiej Inteligencji Katolickiej. Aktywnie działał w Komitecie Odbudowy Tyńca – chociażby z tego powodu, że do zakonu Benedyktynów wstąpił jeden z jego kuzynów z rodziny Rostworowskich. W 1927 r. Pusłowski zgłosił swój akces do krakowskiego oddziału Ligi Katolickiej i nawiązał bliską współpracę z metropolitą krakowskim, abp. Adamem Stefanem Sapiehą. Znany był ze swojej działalności społecznej w komitetach i stowarzyszeniach charytatywnych: PCK, Komitecie Przeciwdziałania Żebractwu, Stowarzyszeniu „Rodzina Sieroca”, był również aktywny w działalności Ratunkowego Komitetu Biskupiego. Jako zagorzały zwolennik kultury fizycznej, ruchu, sportu, zaznaczał swoją obecność w klubach i stowarzyszeniach sportowych. Był członkiem krakowskiego oddziału Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, pełnił funkcję prezesa Oddziału Wioślarskiego, działał w oddziale narciarskim „Sokoła”, wspierał finansowo klub Cracovia i Wojskowy Klub Wioślarski. W okresie międzywojnia działał mniej lub bardziej aktywnie w około 30 organizacjach i stowarzyszeniach. Był człowiekiem-instytucją. Aktywność Pusłowskiego wynikała z jego przekonania o szczególnej roli i miejscu jego rodu w dziejach kraju. Jego pragnieniem było pozostawienie po sobie rzeczy pożytecznych, uniwersalnych i trwających w ludzkiej pamięci²⁹.

Jednym z większych wydarzeń tego okresu życia Pusłowskiego był pewien wieczór, zorganizowany w obecności metropolity krakowskiego abp. Sapiehy, poświęcony czytaniu sztuki Karola Huberta Rostworowskiego pt. *Judasz*, co spotkało się z zainteresowaniem metropolity, a w komentarzach towarzyskich określone zostało jako sprytny zabieg Pusłowskiego³⁰.

Faktycznie kontakty Pusłowskiego z księciem abp. Sapiehą nie były tylko przejawem koniunkturalizmu z jego strony. W tamtych latach Kraków był duchową stolicą Polski. Uniwersytet Jagielloński przeżywał ponownie, po złotym XV wieku, istotny

²⁸ A. Mieszczanek, *Przedwojenni...*, s. 179.

²⁹ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, *passim*.

³⁰ B. Schanaydarowa, *Krakowskie lata Salezego i Marii z Radziwiłłów Potockich (1903–1919)*, „Rocznik PAN w Krakowie” 1990, r. XXXV, s. 179.

rozwoj. Znany był z poziomu nauki, przyciągał uczonych i studentów. Miasto było głównym ośrodkiem polskiej sztuki, literatury i teatru, wpływając na życie kulturalno-umysłowe narodu polskiego³¹.

W okresie międzywojnia Pułowski prowadził, zgodnie ze zwyczajem swego stanu, słynny salon, będący miejscem spotkań towarzyskich w Krakowie przy ul. Andrzeja Potockiego 10. Trzeba przyznać, że gospodarz, w opinii odwiedzających go gości, postawił na oryginalność. Goście zapraszani bywali na śniadania, podwieczorki i obiady, twierdząc potem publicznie, że serwowane dania zawsze cechowały się najwyższym poziomem gastronomicznym. Pomimo trudnej sytuacji po 1918 r. i w latach późniejszych, np. w okresie kryzysu gospodarczego, funkcjonowanie salonu Pułowskiego opierało się na dostawach z majątku w Czarkowach. Okazją do spotkań były różne uroczystości. Jako gości salonu można wymienić: Radziwiłłów, Czartoryskich, Potockich, Lubomirskich, Wielopolskich, Sapiehów czy Tyszkiewiczów. Bywali tam przedstawiciele krakowskiej inteligencji z uczelni wyższych, pracownicy administracji, duchowni różnych wyznań, artyści, sportowcy, oficerowie. W spotkaniach i dyskusjach uczestniczyli dyplomaci i goście zagraniczni. W salonie prowadzono debaty o bieżących wydarzeniach, Pułowski lubił występować w roli głównego moderatora dyskusji, a jego styl bycia i poglądy stawały się tematem dalszych komentarzy w sferach towarzyskich Krakowa³².

Krażyła opinia, że społeczność Krakowa ceniła i darzyła sympatią osobę Pułowskiego. W krakowskiej szopce, jak wspominał Marek Rostworowski, syn Karola Huberta, śpiewano w latach trzydziestych XX w.: „Ważne sprawy – obiad Pułowskiego Sawy. Pół tuzina hrabiów, trzech bokserów, jeden rabin”³³. Pułowski eksponował pochodzenie swej nieruchomości w Krakowie, wspominał, że pałac Pułowskich powstał stosunkowo niedawno. Kilkadziesiąt lat wcześniej na jego miejscu stał mały interesujący pod względem architektonicznym budynek, należący do hrabiego Ludwika Michałowskiego³⁴.

W swoim krakowskim pałacu Pułowski prowadził nie tylko salon, ale udostępnił też w okresie międzywojennym wnętrza swojego domu szerszej publiczności, która podziwiała muzealny wystrój oraz wyposażenie. W 1938 r. w jego domu urządzona została Wystawa Starych Zegarów, a w 1939 r. Wystawa Miniatur. Dochód z tych imprez przeznaczył Pułowski na budowę gmachu Muzeum Narodowego. W swoim pałacu przyjmował też wizyty zagranicznych arystokratów i koronowanych głów, np. w 1939 r. jego gościem była ówczesna następczyni tronu holenderskiego, późniejsza królowa Julianna³⁵. Tą działalnością Pułowski wpisywał się w pewien kanon specyficzny dla jego sfery.

Troska o architekturę, o rozwój sztuki i nauki, promowanie literatury były konsekwencją zapatrzenia się na pewne wzory starożytne, były spuścizną po epoce ry-

³¹ S.L. Piech, *Kraków księcia biskupa Adama Stefana Sapiehy*, [w:] *Kardynał Adam Stefan Sapieha. Książę Niezłomny*, Kraków 2014, s. 45.

³² A. Chwałba, *Ostatni salon...*, *passim*.

³³ A. Mieszczanek, *Przedwojenni...*, s. 188.

³⁴ *Przewodnik po zbiorach w Pałacu Hr. Pułowskich w Krakowie*, Wydanie drugie, Kraków 1936, s. 3.

³⁵ Z. Biersdorf, *Pałac Pułowskich w Krakowie. Studium z dziejów Pałacu-Muzeum*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. LIV, s. 149.

cerskiej i powinnościami środowiska ziemiańskiego, były pochodną szerokiego wykształcenia humanistycznego i respektu dla zabytków³⁶.

Po agresji Niemiec faszystowskich na Polskę 1 września 1939 r. Pusłowski zdecydował o pozostaniu w Krakowie i zajął negatywne stanowisko w kwestii ucieczki władz miasta i wielu swoich przyjaciół. Aktywnie zaangażował się u boku abp. Sapiehy w działalność Obywatelskiego Komitetu Pomocy, który wspierał mieszkańców Krakowa w czasie II wojny światowej. Nadal, choć w nieco zmienionej realiami okupacji formie, prowadził swój salon, w którym kontynuowano przedwojenne tradycje dyskusji aż do końca 1944 r.³⁷

W okresie okupacji Pusłowski utrzymywał się m.in. z korepetycji i tłumaczeń z języka greckiego i łaciny³⁸. Znany był również z prowadzenia pomocy charytatywnej³⁹. W skomplikowanych warunkach okupacyjnych szczególnie potrzeba było takiej działalności, która w przeszłości w sposób oczywisty wiązała się ze środowiskiem ziemiańskim. Zbliżający się od wschodu front niósł nadzieję na wyzwolenie spod okupacji niemieckiej, ale równie istotny był strach przed „wyzwolicielami” sowieckimi⁴⁰.

Wkroczenie Armii Czerwonej latem 1944 r. na teren Małopolski Środkowej zainicjowało proces instalacji władzy komunistycznej. Deklarując propagandowe hasła o charakterze ogólnym, Polska Partia Robotnicza, w pełni dyspozycyjna wobec ZSRR, planowała pozyskać sobie szerokie warstwy społeczeństwa. Starania te, w obliczu informacji o zbrodni dokonanej na polskich oficerach w Katyniu, krwawej okupacji sowieckiej terenów polskich z lat 1939–1941, jak również działań ZSRR na dawnych Kresach w trakcie ich zajmowania w 1944 r., nie mogły przynieść komunistom zakładanego efektu w postaci szerokiego poparcia społecznego, które przełożyłoby się na legitymizację przejmowanej przez nich władzy. Tym bardziej, że kolidowały one z tradycją II Rzeczypospolitej, w której kultywowano postawy propaństwowe⁴¹.

W latach 1939–1944 Pusłowski mieszkał głównie w Krakowie. Po 1945 r. władze komunistyczne skonfiskowały jego majątek w Czarkowach, dostał natomiast zgodę na mieszkanie w pałacu Pusłowskich w Krakowie. W 1953 r. darował tę nieruchomości, księgozbiór oraz dzieła sztuki na rzecz UJ, zapewniając sobie wariant dalszego mieszkania tam w pokoju z kuchnią⁴².

Po II wojnie światowej Pusłowski utrzymywał się z pracy lektora języków obcych. Od 1946 r. pracował na UJ, a od 1949 r. na Akademii Górniczo-Hutniczej. Cieszył się opinią bardzo dobrego nauczyciela akademickiego, pomimo braku formalnych kompetencji w tym zakresie. Studenci zabiegali o udział w jego zajęciach – jednym z powodów był fakt, że rzadko stawiał negatywne oceny. Prawie zawsze natomiast

³⁶ A. Biernacki, *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 1999, s. 223.

³⁷ A. Chwalba, *Ostatni salon..., passim*.

³⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Krakowie, sygn. 010/210, Życiorys obywatela Pusłowskiego Franciszka, k.73.

³⁹ *Ibidem*, Doniesienie agenturalne od informatora „Podrózna”, k. 64.

⁴⁰ K. Karolczak, *Życie codzienne i funkcje dworu ziemiańskiego w czasie wojny i okupacji 1939–1945*, [w:] *Ziemiaństwo wobec okupacji 1939–1945*, red. M. Wenklar, Kraków 2006, s. 163.

⁴¹ *Konspiracja i opór społeczny na Podkarpaciu w okresie PRL*, red. J. Kurtyka, Przemyśl 2007, s. 5.

⁴² I. Zlot, *Katalogi i inwentarze księgozbiorów Zygmunta Pusłowskiego*, „Biuletyn Uniwersytetu Jagiellońskiego”, r. LXVIII, Kraków 2018, s. 105.

prowadzone przez niego zajęcia były wzbogacane o tematy związane z literaturą i autorami tekstów języka przez niego wykładanego⁴³.

Nowa władza musiała się pogodzić ze faktem olbrzymiej nieufności ze strony inteligencji. Tym samym musiała w pewnym zakresie akceptować warstwy społeczne z gruntu wrogie ideologicznie, które tylko z trudem podejmowały współdziałanie z władzami. Grupy aktywnie deklarujących akces do współpracy były stosunkowo nieliczne i tylko część z nich identyfikowała się z hasłami głoszonymi przez komunistów⁴⁴.

Po wojnie Pusłowski ponownie rozwijał swoją aktywność społeczną. Uczęszczał na różne spotkania i zebrania, a jego wystąpienia i mowy wyróżniały się zarówno formą, jak i poziomem. W sposobie bycia zachował staroświecki styl, którego podstawą była nienaganna polszczyzna i specyficzny język. Jego oryginalny ubiór – zazwyczaj dość ekstrawagancki, czynił w powojennych, ciężkich czasach spore wrażenie. Postrzegany był jako lokalna osobliwość, barwna postać, reprezentująca dawne, przedwojenne pokolenie ziemian. Często przesiadywał i dyskutował w swoim ulubionym klubie „Pod Jaszczurami”. W latach sześćdziesiątych borykał się z problemami zdrowotnymi. Na starość zapuścił białą brodę i występował w ekscentrycznej białej szacie, do której zakładał na głowę szlafmycę albo kapitańską czapkę. Zajmowany przez niego pokój w jego dawnej willi sprawiał wrażenie pomieszczenia muzealnego, bowiem całkowicie zapełniony był różnymi zabytkowymi przedmiotami⁴⁵.

Powszechny terror stnowił jedną z głównych cech totalitaryzmu komunistycznego, gdyż był niezbędny, aby zmusić do posłuchu szerokie rzesze niezadowolonych. Dla komunistów terror był oczywistym sposobem uprawiania polityki i utrzymania władzy⁴⁶. Mimo to, Pusłowski nadal organizował spotkania w swoim mieszkaniu. Znowu bywali u niego przedstawiciele praktycznie wszystkich grup społecznych i zawodów. Pomoc, jaką mu zapewniali znajomi i rodzina na emigracji, była dla Pusłowskiego źródłem importowanych, drogich produktów, trudno dostępnych w czasach PRL-u, jak egzotyczne owoce czy kawa. Gościom deklamował swoje wiersze i anegdoty ze swego ciekawego życia. Ponadto kontynuował nauczanie języków obcych⁴⁷.

Od 1944 r. komuniści w Polsce zmierzali do uzyskania monopolistycznej władzy nad życiem politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym społeczeństwa polskiego, także w odniesieniu do społeczności lokalnych. Narzędziem służącym do zapewniania sobie takiej pozycji był m.in. system nomenklatury. Oficjalnie partia komunistyczna głosiła przestrzeganie praw obywatelskich i trzymała się tego o tyle, o ile nie kwestionowały one bądź nie były wykorzystywane do umniejszenia jej pozycji⁴⁸.

Lata 1944–1947 to z jednej strony ciągle jeszcze mocny opór wobec komunistów, jednak szybko okazało się, że chociaż wojna się zakończyła, a zbrojne podziemie nadal walczy, to legalna opozycja polityczna została już na jesieni 1946 r. praktycznie spacyfikowana terrorem aparatu bezpieczeństwa. Każdego dnia mordowano

⁴³ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 199-200.

⁴⁴ B. Fijałkowska, *Polityka i twórcy 1948–1959*, Warszawa 1985, s. 27.

⁴⁵ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, *passim*.

⁴⁶ M.K. Kamiński, *Stalinizm jako system represji*, „Echa Przeszości”, t. V, Olsztyn 2004, s. 310.

⁴⁷ Zob. <https://dziennikpolski24.pl/barwne-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> [dostęp: 3.05. 2021].

⁴⁸ *Konspiracja i opór społeczny...*, s. 12.

ludzi w miastach, lasach i w katowniach UB, wszczynano pokazowe procesy przeciwko polskim patriotom. Działacze konspiracyjni używali fałszywych dokumentów, ukrywano swoją okupacyjną działalność. Ważna część istotnych zjawisk ówczesnej rzeczywistości nie była wspominana w zdominowanych przez władzę mediach (wtedy były to tylko cenzurowne w pełni prasa i radio) i dlatego nie wszyscy obywatele mieli świadomość ogólnej sytuacji politycznej i społecznej⁴⁹.

W latach powojennych czas w pałacu Pusłowskiego jakby się zatrzymał. Jego gospodarz chciał żyć tak, jak żył zawsze, na przekór nowej epoce, która zwiastowała koniec świata arystokracji. Był to jego protest przeciwko brutalizacji świata oraz powszechnej barbaryzacji norm i zasad życia. Prowadzony przez niego salon był ostatnim takim obiektem w czasach PRL. Odwiedzający go goście byli zachwyceni opowieściami i dobrym humorem gospodarza. Wspominano, że Pusłowski w swoje opowieści umiejętnie wplatał kalambury i anegdoty, których zawsze miał pod dostatkiem. Pomimo sędziwego wieku, wciąż dużo czytał, pisał i tłumaczył, ciesząc się nadal dobrą pamięcią. Dziennikarz Jan Steinhaufer wspominał: „Mistrz opowieści bawi się słowem, oczarowuje słuchacza, wciąga do swojej opowieści”⁵⁰. Od wiosny 1968 r. Pusłowski praktycznie nie mógł już sam czytać, słuchał płyt z muzyką Chopina puszcanych z gramofonu. Czytano mu literaturę piękną i jego własne wiersze. Na kilka dni przed śmiercią stracił mowę. Zmarł w Krakowie 8 czerwca 1968 r. w wieku 93 lat⁵¹.

Zakończenie II wojny światowej rozpoczęło trudny okres w historii Polski i narodu polskiego, przynosząc z jednej strony radość, z drugiej wielkie obawy co do przyszłości. Naród polski z trudem podnosił się po traumie okupacyjnej w powojennej rzeczywistości, której jasnego obrazu bardzo długo nie udawało się dostrzec. Polska znalazła się w gronie tych państw, które spod okupacji niemieckiej weszły w strefę wpływów ZSRR. Komuniści z czasem zawłasczyli wszystko i w pełni przejęli władzę w kraju⁵².

Hrabia Franciszek Xawery Pusłowski był postacią nietuzinkową. Swoją osobą łączył kilka okresów w dziejach Polski: rozbiory, II Rzeczpospolita, czas okupacji i lata stalinizmu.

Wychowany w tradycyjnych wartościach wierności dla Polski i Kościoła, religii, poszanowaniu historii, kultury i sztuki, kultywował te normy w życiu publicznym oraz prywatnym. Służył Polsce i społeczeństwu, wykorzystując swoje wykształcenie, stan społeczny, jak również posiadany majątek. Jako zapalony działacz społeczny i patriota, hołdował zasadzie: *Amemus eterna et non peritura* (łac. – Kochajmy to, co wieczne i nie zginie). Budził sympatię i szacunek rodziny oraz przyjaciół, ale też krytykę i złośliwości osób mu nieżyczliwych. Postrzegano go jako ekscentryka, człowieka o wielu zainteresowaniach. Był postacią znaną i wpływową, aktywnie działająca w roli społecznika. Chciał pozostawić po sobie dobrą pamięć i rzeczy istotne.

⁴⁹ S. Salmonowicz, *Między strachem a manipulacją: inteligencja polska wobec stalinizmu*, „Prace Komisji Historii Nauki PAN”, t. VII, Kraków 2005, s. 89-90.

⁵⁰ A. Chwalba, *Ostatni salon...*, s. 234-235.

⁵¹ *Ibidem*, s. 237-238.

⁵² M.C. Tokarska, *W jakiej Polsce żyliśmy? Historyczno-społeczne tło przemian obyczajowych w PRL-u, [w:] Od obyczaju do mody. Przemiany życia codziennego*, red. J. Zalewska, M. Cobel-Tokarska, Warszawa 2014, s. 24.

Posiadane kwalifikacje, pochodzenie społeczne, kontakty powodowały, że przy pewnej dozie koniunkturalizmu mógł odegrać inną rolę w polityce, wojskowości czy też dyplomacji. Jednak jego jasne deklaracje polityczne sprawiły, że nie wykorzystał partykularnie swojej pozycji i kontaktów, zachowując wierność wobec własnych zasad.

Bibliografia

Dokumenty archiwalne:

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Krakowie, sygn. 010/210, Życiorys obywatela *Pułowskiego Franciszka*.

Opracowania

- Barzycka-Paździor A., *Ojcostwo w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice z dziejów rodziny galicyjskiej*, Kraków 2019.
- Biersdorf Z., *Pałac Pułowskich w Krakowie. Studium z dziejów Pałacu-Muzeum*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. LIV.
- Biernacki A., *Ziemianie i ich organizacje w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 1999.
- Domańska-Nogajczyk M., Wójcik T., *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918 – omówienie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2018, nr 22.
- Fijałkowska B., *Polityka i twórcy 1948–1959*, Warszawa 1985.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1972.
- Cwynar K., *Stanisław Wojciechowski – patriota, mąż stanu, propagator idei kooperatywności*, „Człowiek i Jego Dzieło”, vol. 16, Rzeszów 2016.
- Chwalba A., *Ostatni salon PRL. Rzecz o Franciszku Xawerym Pułowskim*, Warszawa 2015.
- Łoś Sz.P., *Szkice do portretu ziemian polskich w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Łuczak A., *Polscy ziemianie. Szkice o losach i dziedzictwie*, Warszawa 2020.
- Kamiński K.M., *Stalinizm jako system represji*, „Echa Przeszłości”, t. V, Olsztyn 2004.
- Karolczak A., *Życie codzienne i funkcje dworu ziemiańskiego w czasie wojny i okupacji 1939–1945*, [w:] *Ziemianie wobec okupacji 1939–1945*, red. M. Wenklar, Kraków 2006.
- Kłudkiewicz K., *Wybór i konieczność. Kolekcje polskiej arystokracji w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2017.
- Konspiracja i opór społeczny na Podkarpaciu w okresie PRL*, red. J. Kurtyka, Przemyśl 2007.
- Kwilecki A., *Stratyfikacja warstw wyższych w dawnej Polsce. Ziemianstwo i arystokracja*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, r. LVIII, z. 1, Poznań 1996.
- Maroń G., *Instytucja przysięgi prezydenta w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, nr 2, Toruń 2012.
- Mieszczanek A., *Przedwojenni. Zawsze był jakiś dwór. Historia ziemian*, Warszawa 2020.
- Piech L.S., *Kraków księcia biskupa Adama Stefana Sapiehy*, [w:] *Kardynał Adam Stefan Sapieha. Książę Niezłomny*, Kraków 2014.

- Przewodnik po zbiorach w Pałacu Hr. Pusłowskich w Krakowie*, Wydanie drugie, Kraków 1936.
- Salmonowicz S., *Między strachem a manipulacją: inteligencja polska wobec stalinizmu*, „Prace Komisji Historii Nauki PAN”, t. VII, Kraków 2005.
- Schanaydarowa B., *Krakowskie lata Salezego i Marii z Radziwiłłów Potockich (1903–1919)*, „Rocznik PAN w Krakowie” 1990, r. XXXV.
- Semczyszyn M., *Kryzys ziemiaństwa w Galicji Wschodniej na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 roku)*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, z. 4, Kraków 2019.
- Sielicki F., *Aspekty religijne w recepcji Lwa Tołstoja i innych dziewiętnastowiecznych pisarzy rosyjskich w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXXIV, z. 7, Lublin 1986.
- Tokarska-Cobel M., *W jakiej Polsce żyliśmy? Historyczno-społeczne tło przemian obyczajowych w PRL-u*, [w:] *Od obyczaju do mody. Przemiany życia codziennego*, red. J. Zalewska, M. Cobel-Tokarska, Warszawa 2014.

Źródła internetowe

- https://maius.uj.edu.pl/documents/11876392/105242402/Newsletter+Muzeum+UJ+12_01_2019.pdf/3e36c225-c4a5-43f4-98bd-76540c39eb9f [dostęp: 8.05.2021].
- <https://dziennikpolski24.pl/barwne-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> [dostęp: 3.05.2021].

Abstract

Serving the State and the People. Count Franciszek Xawery Pusłowski and his Political and Social Activity

Franciszek Xawery Pusłowski was born in France on 16 June 1875. In accordance with the requirements set by his parents, he received a thorough home education. From childhood he was taught foreign languages, which were used during conversations in the Pusłowski household. Although he did not graduate from university, he had an impressive knowledge of law and the humanities. After World War I, he served as an officer in the Polish Army and was also a diplomat. Moreover, he was a poet who collaborated with many newspapers. He was an active member of many organizations and social associations. In his palace in Cracow he ran a parlor that was a place of interesting social meetings. After the end of World War II, he worked as a teacher of foreign languages and was active in social organizations. He was a well-known figure in Cracow, often perceived as an eccentric and a representative of the old social elites.

Keywords:

Diplomat, writer, soldier, social activist.